

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

В. Г. Сарбей (Київ)

Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст.

Ця стаття написана на основі двох параграфів «Становлення української нації» та «Український національний рух» науково-популярного нарису, підготовленого колективом наукових співробітників Інституту історії України АН УРСР.

Тісно пов'язаний з поступовим розвитком капіталістичних відносин ще до утвердження капіталістичного соціально-економічного ладу процес становлення і консолідації української нації на етнічній основі існуючої чи не з часів Київської Русі української народності значно прискорився в результаті буржуазної революції 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях, загарбаних Австро-Угорською монархією в другій половині XVIII ст., та буржуазних реформ 60—70-х років XIX ст. на більшій частині України, що потрапила в XVII—XVIII ст. під владу наймогутнішої східноєвропейської держави, яка спочатку називалася Московським царством, а згодом — Російською імперією. Саме ця, більша, частина українських земель, відома під назвою Наддніпрянської України, яка сформувалася в основному на базі чотирьох великих історико-географічних регіонів — Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщини і Степу (Новоросії), становила компактну територіальну цілісність, без якої не могли існувати ні українська народність, ні тим більше українська нація, відіграла визначальну роль у процесі становлення та консолідації останньої. Адже свій природний центр вбачало у Наддніпрянській Україні й відокремлене від неї державним кордоном українське населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття.

В процесі утвердження капіталістичних відносин у народному господарстві України і налагодженні мовного порозуміння між усіма українцями, де б вони не мешкали: на просторах від Воронежа і Луганська — на сході до Львівщини і Волині — на заході, від Запоріжжя і Одеси — на півдні до Сумщини і Брянщини — на півночі, посилювалася об'єктивна тенденція до возз'єднання всіх українських земель, розмежованих державними кордонами монархій Романових і Габсбургів, в соборну, суверенну національну державу. Єдиний територіальний комплекс возз'єднаних споконвічних українських земель мав стати матеріальною першоосновою становлення і консолідації української нації. На рубежі XIX—XX ст. він становив близько 850 тис. км², з яких ⁹/₁₀ припадало на українські землі під владою Російської імперії і лише десята частина перебувала під владою Австро-Угорської імперії¹.

Становлення і консолідація української нації супроводжувалися зростанням кількості населення України на всій її території. Причи-

¹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа.— К., 1991.— С. 6.

му цей процес відбувався як за рахунок природного приросту, так і внаслідок переселення великих мас вільнонайманих робітників з різних губерній Європейської Росії. З 1863 до 1897 р. населення України під владою Російської імперії збільшилося з 13,4 млн. до 23,4 млн. чол.² З кінця 50-х до кінця 90-х років XIX ст. з 3,9 млн. до 5,9 млн. зросла й чисельність жителів західноукраїнських земель під владою Австро-Угорської імперії³. $\frac{3}{4}$ з них становили українці, незважаючи на те, що за цей же період кілька їх сотень тисяч емігрувало в пошуках роботи до США, Канади, Бразилії та Аргентини і що продовжувала зростати заохочувана урядом польська, німецька, румунська та мадярська колонізація цих земель.

Більше того, надаючи всілякі соціально-економічні й політичні привілеї та пільги прибулим з сусідніх земель, уряд Австро-Угорщини діяв цілеспрямовано згідно з давнім колонізаторським правилом «розділяй і володарюй». Внаслідок цього створювалася експлуаторська правляча еліта не тільки з представників найпривілейованішої в імперії Габсбургів австрійської (німецької за мовою) нації, а й з панівних експлуаторських верств: поляків — у Східній Галичині, румунів — у Північній Буковині і угорців — на Закарпатті. Цьому гальмівному чиннику становлення і консолідації української нації об'єктивно протистояло щорічне стихійне відхідництво на заробітки до Російської імперії (з наступним поверненням до рідних домівок) тисяч і тисяч трудящих західноукраїнських земель. Воно зближувало цих заробітчан та членів їхніх родин з населенням Наддніпрянської України. Отже, почуття етнічної спільності всього українського народу зростали і зміцнювалися у свідомості широких мас українців по обидва боки російсько-австрійського державного кордону.

Що ж до промислового пролетаріату, то його частка серед трудящих мас західноукраїнських земель під владою Австро-Угорської імперії була незначною. Загалом питома вага працюючих на промислових підприємствах тут не перевищувала 8—10% всього населення. Колоніальний напрямок розвитку промисловості, відсутність її металообробних галузей зумовили наявність стабільної резервної армії подених робітників, яких лише в Галичині наприкінці XIX ст. налічувалося майже 1400 тис. чол., а на Закарпатті до 60% робочої сили не забезпечувалося роботою на місці. Відстала промисловість була спроможною надати робочі місця тільки десятій частині селян західноукраїнських земель. «Весь цей край,— зазначалося в узагальнюючому науковому нарисі «Украинцы», опублікованому М. С. Грушевським 1910 р.,— є, по суті, постачальником найпервіснішої сировини — зерна, худоби і лісу — для промислових областей Заходу і залишається у цьому становищі не лише в силу нестачі економічних і культурних засобів, але й завдяки конкуренції західних провінцій з їхньою розвинутою промисловістю, яка користується покровительством держави і прагне штучно утримати східні, землеробські провінції у ролі пасивних ринків Hinterland'a»⁴.

Натомість на Наддніпрянській Україні завдяки бурхливому пореформеному промислому розвитку робітничий клас виріс у могутню соціальну силу. Особливістю його формування тут було поповнення лав не тільки за рахунок місцевого, а й прийшого (здебільшого з російських губерній) пролетаризованого населення. За даними Всеросійського перепису 1897 р., з 1,5 млн. робітників України понад

² История Украинской ССР: Краткий очерк.— К., 1982.— С. 187.

³ Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. — Львів, 1968.— С. 239—240.

⁴ Грушевський М. Украинцы: Формы национального движения в современных государствах.— СПб., 1910.— С. 155. Hinterland (з нім. мови буквально: місцевість, що позаду) — так називається регіон, що примикає до промислового чи торговельного центру.

чотири п'ятих були місцевими уродженцями, більш як половина з них визнавала рідною мовою українську. По губерніях ці дані виглядали так: Київська — робітників-українців — 37,5%, робітників-росіян — 20,4%, Полтавська — 74,5 і 0,7, Харківська — 61,4 і 33,1, Херсонська — 17,6 і 41,4, Катеринославська — 27,9 і 50,4, Таврійська — 12,2 і 45,5%⁵.

Помітне місце в соціальній структурі народонаселення та економіці України зайняв і другий з двох найголовніших класів капіталістичного суспільства — клас української буржуазії. Як свідчать матеріали згаданого вже Всеросійського перепису, понад 100 тис. осіб (без членів сімей), які володіли українською мовою, жили за рахунок прибутків від капіталу, нерухомого майна, займалися торгівлею. Насправді ж число таких підприємців на Наддніпрянській Україні було ще більшим, бо багато з них вказували як рідну мову російську. Діячам промислово-торговельної буржуазії українського походження належали заводи і фабрики, шахти і рудники, банки тощо. Капіталістами-мільйонерами на кінець XIX ст. стали родини Терещенків, Харитоненків, Симиренків, Яхненків, Римаренків, Демченків, Алчевських. У кам'яновугільній і залізорудній галузях промисловості хазяйнували такі можновладні підприємці, як Арандаренко, Голуб, Кривко, Панченко, брати Рудченки, Ішенки та інші.

В умовах розвитку капіталізму постійно відбувався соціально-економічний процес розкладу успадкованої від феодальної епохи верстви селян на сільську буржуазію і сільську бідноту. Майже половина селянських господарств на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорщини були бідняцькими. Значно зросло число заможних селянських господарств, які використовували найману робочу силу. Наприкінці XIX ст. на західноукраїнських землях налічувалося понад 400 тис. постійних і поденних найманих робітників.

На українських землях під владою Російської імперії процес соціального розшарування селянства в умовах капіталістичного розвитку був ще виразнішим. На кінець XIX ст. заможні селяни тут становили близько чверті сільського населення, зосередивши в своїх руках близько 40% земель і понад 50% робочої і продуктивної худоби. Господарства деяких селян-багатіїв (особливо на Півдні України) досягали розмірів поміщицьких маєтків (100 дес. землі і навіть більше). Половина селянських господарств, яким належало не більше 5 дес., залишилася на становищі бідняцьких. Щоб поліпшити своє життя, селяни-бідняки наймалися до заможніших односельців або до поміщиків. Чимало з них залишали рідні домівки і тимчасово або й назавжди йшли працювати на фабрики і заводи. Наприкінці XIX ст. на Україні налічувалося близько двох мільйонів сільськогосподарських робітників. Типовою картиною пореформеного життя були юрби заробітчан на дорогах. У пошуках кращої долі селяни почали переселятися у Сибір і на Далекий Схід.

Безумовно, процеси соціального розшарування народонаселення не сприяли консолідації української нації. Гальмівною силою при цьому були дворяни — поміщики, які шляхом збереження численних кріпосницьких пережитків зміцнили свої панівні позиції на селі. В середньому на один поміщицький маєток припадало 507 дес. землі, у той час як на один селянський двір — лише 10 дес.

У міру розвитку капіталізму дедалі більше зростала в складі української нації питома вага інтелігенції, консолідуюче значення якої також збільшилося, незважаючи на те, що сама вона не була соціально однорідною. Якщо її демократична частина була представлена на той час головним чином різночинцями, які відображали інтереси широких народних мас і виступали проти будь-якого гноблення, в

⁵ Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность.— К., 1986.— С. 20.

тому числі національного, то консервативна так чи інакше відстоювала статус-кво щодо соціального та державного ладу обох гнобительських гіпертрофованих імперій, які панували на українських землях.

За ініціативою демократичної інтелігенції у широкий побут народних мас увіходило щорічне святкування роковин народження і смерті Тараса Шевченка, що також сприяло консолідації української нації по обидва боки державного кордону. Головне ж — шевченкова поетична творчість глибоко національна за формою і змістом, пройнята інтересами найширших мас українського народу, сповнена революційними закликами боротися за повне визволення українського народу від усіх гнобителів. Вона різними шляхами проникала в саму гущу народних мас, формуючи їхню національну самосвідомість та утверджуючи мовно-літературну лексику, зрозумілу всім українцям.

Полум'яні поезії Тараса Шевченка, який увійшов в історію України як основоположник нової української літератури і реформатор української мови, вже восени 1848 р. поширювалися на барикадах Львова, підносячи бойовий дух повстанців в їхній боротьбі за повалення влади Австрійської монархії. Прогресивні українські громадсько-політичні діячі Галичини проголошували в той час: «Якщо хочемо озброїтися силою, давайте прислухаємося до громогласного Шевченка»⁶. Ще більшу роль творчість Шевченка, а також його безпосередня революційно-демократична діяльність, зокрема, у першій на Україні нелегальній антикріпосницькій і національно-визвольній організації — Кирило-Мефодіївському товаристві (1846—1847 рр.) відіграли для піднесення національної самосвідомості мас на східноукраїнських землях під владою Російської імперії. За свідченням кирило-мефодіївців, заклики до визвольної боротьби, що їх містили шевченкові твори, гриміли по всій Україні.

Позитивно впливав на процес консолідації української нації й значно зрослий інтерес до історичного минулого українського народу. Історія України сприймалася її фахівцями — вченими, письменниками, митцями, а також широким загалом читачів і глядачів з українських народних мас незалежно від того, по який бік кордону вони жили, як своє, рідне, близьке, єдине ціле. Ця єдність знайшла відображення в започаткованих у 90-х роках XIX ст. у Львові багатотомних узагальнюючих працях М. С. Грушевського «Історія України — Руси» та «Жерела до історії України — Руси». Позитивно впливала на культурно-національне піднесення українського народу журналістика другої половини XIX ст. (журнали «Основа», «Киевская старина» — на Східній та «Молот», «Друг», «Життя і слово» — на Західній Україні).

Суспільно-політичне і культурне життя України другої половини XIX ст. свідчило про зростання національної самосвідомості, яке, з одного боку, було одним з проявів інтенсифікації процесу становлення української нації, а, з другого, — й саме дійово впливало на цей процес у сфері такої важливої і невід'ємної ознаки будь-якої нації, як спільність її психічного складу або національного характеру. Останній, як відомо, являє собою сукупність почуттів, уявлень і сприйнять, які формуються під впливом матеріального життя і зовнішнього середовища, акумулюють особливості історичного розвитку даного народу, умов його праці, соціально-економічного і політичного життя, знаходять вияв у традиціях, звичках і звичаях, своєрідності літератури, мистецтва, культури в цілому.

Якщо в першій половині XIX ст. лише окремі діячі демократичної інтелігенції час від часу виявляли інтерес до українського фольклору, то у другій половині цього ж століття найширші кола прогресивної

⁶ Гуржій І. О., Сарбей В. Г. Т. Г. Шевченко — революціонер-демократ. — К., 1961. — С. 21.

громадськості стали вивчати і популяризувати зразки усної творчості та звичаї українського народу. В результаті цього з'явилися ґрунтовні публікації фольклорно-етнографічних матеріалів, як-от: «Записки о Южной Руси» Пантелеймона Куліша, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Якова Головацького, «Збірник українських пісень» (три випуски) з нотами Миколи Лисенка, «Народные южнорусские сказки» і «Чумацкие народные песни» Івана Рудченка, підготовлений спільно Михайлом Драгомановим і Володимиром Антоновичем двотомник «Исторические песни малорусского народа» і «Політичні пісні українського народу XVII—XIX ст.» Михайла Драгоманова. Все це свідчило про зростання національної самосвідомості представників освічених інтелегентних кіл та про активізацію діяльності останніх щодо внесення її в широкі народні маси.

Найґрунтовнішою узагальнюючою етнографічно-фольклорною працею став семитомник «Трудов этнографически-статистической экспедиции в Западнорусский край» за редакцією Павла Чубинського. Останній був і автором вірша «Ще не вмерла Україна», який об'єктивно набрав громадського значення одного з національних гімнів українського народу. Серед ряду музичних обробок вірша композиторами Іваном Лаврінським, Кирилом Стеценком, Михайлом Вербицьким у народних масах найбільшій популярності набула та, яку здійснив останній. Текст вірша-гімна проіннятий ідеями українського національного відродження, несхитності визвольних змагань за це «святе діло», прославленням козацького минулого України. Це дуже лякало правлячі кола Російської і Австро-Угорської імперій. Твір Чубинського — Вербицького було заборонено друкувати і виконувати, але це лише сприяло зростанню його популярності серед широких народних мас України. Він став також могутнім чинником утвердження національної свідомості в масах, а, отже, і становлення української нації. Таку ж роль відігравали покладені на музику композиторами Миколою Лисенком, Миколою Аркасом, Дмитром Січинським поезії «Заповіт» Тараса Шевченка, «Не пора...» Івана Франка, «Я русин бил, есть і буду» Олександра Духновича та інші. Патріотичні мотиви тісно перепліталися з гуманістичними у «Молитві за Україну» Миколи Лисенка, яка утверджувала загальнолюдські демократичні ідеали волі, освіти, любові до рідного краю.

Цементуючою силою єдності української національної культури об'єктивно виступала українська мова. Саме за капіталізму вона формувалася як літературна. Серйозним чинником її розвитку стали численні наукові мовознавчі праці й навчальні посібники з історії та граматики української мови, що належали перу видатних учених, які мешкали на Східній Україні, — Олександра Потебні, Павла Житецького, Агафангела Кримського. Наприкінці XIX — на початку XX ст. вийшли в світ «Словарь російсько-український» М. Уманця (Михайла Комарова), «Українсько-російський словник» В. Дубровського, «Словарь української мови» Б. Грінченка. Ряд граматик української мови, двомовних перекладних словників (українсько-німецьких та німецько-українських) протягом другої половини XIX ст. видано на західно-українських землях. Першорядну роль у розвитку українського мовознавства відіграли тут праці Івана Франка, Івана Верхратського, Кирила Студинського, Михайла Возняка, започаткована завдяки їх зусиллям капітальна багатотомна книжкова серія «Пам'ятки українськоруської мови та літератури». І все ж навіть на початку XX ст. Франко скаржився, що на Галичині «знання нашої народної мови дуже мале, язик поплутаний і запоганений, язикове почуття у всіх, що пишуть і говорять нашою мовою, зовсім затемнене та затуплене»⁷.

⁷ Франко І. Літературна мова і діалекти // Твори : У 20 томах. — К., 1955. — Т. 16. — С. 337.

Розвитку української літературної мови та засвоєнню її словникового фонду не лише освіченими прошарками суспільства, а й широкими масами найбільше сприяла класична художня література. Легально чи напівлегально видані як на Східній, так і найбільше у другій половині XIX ст. на Західній Україні поетичні і прозові твори Панааса Мирного, Михайла Коцюбинського, Івана Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Павла Грабовського, Івана Франка, Ольги Кобилянської, Юрія Федьковича не тільки ставали класикою української культури, а й були найдієвішим чинником формування української літературної мови. Ще більше зріс авторитет Шевченкового слова, яке проникло у середовище народних мас. Раніше діалектно роздроблена українська мова ставала єдиним цілим, зрозумілим на всій території України. Її визнали своєю мовою і наддніпрянці, і волиняни, і слобожани, і галичани, і подоляни, і закарпатці.

1907 р. в статті «Літературна мова і діалекти» Іван Франко писав: «Наша літературна мова в останніх десятиліттях так значно виросла. Кожний, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжкової традиції, мусив зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусив бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців»⁸. У даному разі Франко звертався до своїх територіально найближчих земляків, що мешкали на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорщини, але не залишили мрії про возз'єднання з етнічно і мовно єдинокровними братами на Наддніпрянській Україні.

Утвердження української літературної мови в культурному процесі та побуті населення на всій території України було пов'язане і з економічним життям капіталістичного суспільства, бо «...єдність мови і безперешкодний розвиток — одна з найважливіших умов справді вільного і широкого, відповідного сучасному капіталізму, торгового обороту, вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті — умова тісного зв'язку ринку з усяким і кожним хазяїном або хазяйчиком, продавцем і покупцем»⁹. Звичайно, господарські зв'язки мали місце і в часи існування народності, але їх значення в період становлення нації незмірно зростає, бо тепер вони ґрунтувалися «...на спільності ролей у народному господарстві, а не на територіальних, професійних, релігійних і т. п. інтересах»¹⁰. Саме економічне (господарське) життя нації, не відокремлюючи її від інших народів, найбільше сприяє її згуртуванню як певної історичної спільності людей.

Отже, розвиток економіки України на основі ринкових (капіталістичних) відносин, шлях яким відкрили соціально-економічні та державно-політичні реформи, здійснені на всій території Російської імперії в 60—70-х роках XIX ст., стимулював і процес консолідації української нації. Останній супроводжувався завершенням промислового перевороту, тобто остаточним переходом від мануфактури до машинної індустрії, найхарактернішими ознаками якої є застосування у виробництві парових двигунів і системи машин та верстатів. Власники великих капіталістичних підприємств — заводів і фабрик — для зростання продуктивності праці почали застосовувати досягнення тодішньої науки і техніки.

На жаль, об'єктивно передбачуваної тісної взаємодії у розвитку економіки, культури і мови української нації в умовах утверджувального в другій половині XIX — на початку XX ст. капіталістичного ла-

⁸ Там же.

⁹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне зібр. творів.— Т. 25.— С. 247.

¹⁰ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму: Сісмонді і наші вітчизняні сісмондисти // Там же.— Т. 2.— С. 200.

ду не сталося. Цьому завадили, по-перше, свідоме гальмування розвитку української культури з боку урядів обох правлячих монархій: Романових і Габсбургів; по-друге, переслідування та заборони використання української мови в освітніх закладах, книгодрукуванні, журналістиці, мистецтві з боку тих же урядів, особливо Російської імперії, національна політика якої ґрунтувалася на насильницькій русифікації; по-третє, жажлива фінансова експлуатація України Російською імперією¹¹; по-четверте, російсько-австрійський державний кордон, що ізолював одна від одної дві великі частини території і населення України.

Ускладнені наявністю вказаного кордону економічні, суспільно-політичні і культурні зв'язки між західно- і східноукраїнськими землями негативно впливали на всі чотири визначальні фактори (складові ознаки) формування, розвитку й існування нації (спільність території, мови, національного характеру та його відображення в культурі) і чи не найбільше на найголовнішу з них: спільність економічних зв'язків на базі становлення єдиного народногосподарського комплексу. Отже, процес становлення і консолідації української нації можна було б вважати завершеним лише за умови повного возз'єднання українських земель в єдиній соборній державі. За капіталістичного ладу на Україні цього не сталося.

Найавторитетніший сучасний знавець історичної проблематики, пов'язаної з українською нацією, Іван Лисяк-Рудницький відносив завершення процесу її формування до бурхливого революційного періоду — 1917—1918 рр. Він писав: «Виникнення модерної української нації можна розуміти як наслідок взаємодії соціальних сил та ідей».

Суспільні перетворення, які відбувалися на українських землях у ХІХ ст., підготували народ для сприйняття національної ідеології, розробленої кількома поколіннями інтелектуалів. Політика царської Росії полягає в тому, щоб придушити діяльність інтелектуальних кіл. Водночас уряд застосовував до мас систему патерналістичного нагляду, щоб таким чином захистити їх від «зараження» та назавжди затримати в стані громадянської незрілості. Ця політика була відносно успішною, бо завдяки їй формування модерної української нації розтяглося на десятиліття¹².

Насамперед, російський царизм вживав жорстоких заходів, спрямованих на придушення боротьби українського народу за встановлення демократичних свобод та надання громадянських прав рідній мові у суспільно-політичному і культурному житті. В 1863 р. царський міністр внутрішніх справ Валуєв зухвало оголосив, що, мовляв, «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає й бути не може», а слідом за тим розіслав в усі українські губернії циркуляр (розпорядження), згідно з яким суворо заборонялося друкування українською мовою книг «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Це був жорстокий удар по українській культурі, бо діти-українці позбавлялися права навчатися рідною мовою. Пізніше, 1876 р., сам цар Олександр II підписав указ, яким заборонив друкувати будь-які книжки українською мовою (навіть тексти до музичних творів) або привозити таку літературу з-за кордону, ставити українською мовою театральні спектаклі. Саму назву «Україна» царська цензура замінила в друкованих виданнях на принизливе «Малоросія».

Таку ж політику насильницької русифікації царизм проводив і щодо інших народів Російської імперії. Наприклад, у 1867 р. було заборонено друкування творів усіх жанрів (у тому числі й художніх)

¹¹ Грушевський М. Українці.— С. 319—320.

¹² Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки.— Мюнхен, 1973.— С. 31.

білоруською мовою. На польських землях з 1869 р. було запроваджене навчання в середніх школах лише російською мовою.

Антиукраїнську освітню політику проводили і власті Австро-Угорщини. Тут, на західноукраїнських землях, у переважній більшості шкіл навчання велося німецькою, польською, румунською та угорською мовами. В державних установах заборонялося приймати документи, написані українською мовою. Українські географічні назви замінювалися на польські, німецькі, румунські, угорські. Робилося все можливе для того, щоб назавжди викоренити в українського населення цих земель споконвічне прагнення до возз'єднання з Наддніпрянською Україною.

Першими на Наддніпрянській Україні справою розвитку національної самосвідомості мас зайнялися студенти Київського університету. Наприкінці 50-х років вони створили таємний гурток «хлопоманів», учасники якого — Володимир Антонович, Борис Познанський, Тадей Рильський, Анатоль Свидницький та інші — вирішили зблизитися з селянством, щоб відстоювати його соціальні інтереси і виховувати свідомі патріотичні почуття належності до українського народу. Власне «хлопоманами» (від польської радикальної інтелігенції, яка мріяла про відновлення польської шляхетської державності з підневільним становищем українського селянства, їхні недоброзичливці. На прізвисько, яке згодом закріпилося і в історії, його носії не ображалися, хоча самі воліли називати себе українофілами.

Ідеологом хлопоманства став Володимир Антонович (1830—1908) — випускник історико-філологічного факультету Київського університету, пізніше — професор цього ж навчального закладу. Молодий історик-фахівець був переконаний, що українському народу чужими є цілі польської радикальної інтелігенції, яка мріяла про відновлення польської шляхетської державності з підневільним становищем українського селянства, що український народ має право на національне відродження. Його думки поділяла група польської молоді, яка вийшла з польської земляцької корпорації — гміни, що напівлегально існувала при Київському університеті.

В новоствореному нелегальному гуртку польської і полонізованої української різночинної молоді (їх пізніше й прозвали «хлопоманами») авторитет Антоновича як загально визнаного лідера ще більше зріс. Свою кінцеву стратегічну мету «хлопомани» вбачали у ліквідації царизму, кріпацтва, встановленні демократичної республіки, в якій добровільно жили б росіяни, українці, поляки. Розпочати здійснення цих задумів вони вирішили з поширення освіти серед українських селян, піднесення їх національної і суспільно-політичної свідомості.

«Хлопомани», одягнувши селянсько-міщанське вбрання, почали регулярно відвідувати села. Для деяких з них ці відвідини завершилися арештом і слідчою «справою» з дуже загрозливим на той час формулюванням «про влаштування комуністичного співтовариства». Адаже донощики звинувачували «хлопоманів» у намірах створити організацію комуністів «для проведення повстання українського селянства». Щоправда довести те, що «хлопомани» займалися «комуністичною пропагандою», їх переслідувачам не вдалося, але відтоді члени цього гуртка потрапили під негласний нагляд поліції.

На публічне цькування «хлопоманів» з боку польсько-шляхетських кіл, таврування Антоновича образливим прізвиськом «перевертень» він відповів памфлетом «Моя сповідь». В ньому перед поляками, які жили на Україні, висувалася альтернатива: або перейти на бік корінного населення, або переселитися до Польщі. На особисту ж образу відповідь була такою: «Я — перевертень і пишаюся цим так само, як пишалися б в Америці, якби з плантатора перевернувся на аболіціоніста чи в Італії з папіста став би чесним працюючим слугою

спільної народної справи... Сподіваюсь, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці признають мене сином свого народу, бо я все готовий розділити з ними»¹³.

На рубежі 1860—1861 рр. гурток «хлопоманів» припинив своє існування, очевидно, з ініціативи самих його учасників. Вони разом з іншими студентами Київського університету (серед яких були П. Чубинський, брати Синьогуби, І. Касьяненко, М. Драгоманов) створили нове таємне товариство — «українську громаду», легальна агітаційно-пропагандистська діяльність членів якої проводилася у недільних школах. Встановивши одразу нагляд за ними, царські жандарми дізналися й про цілі новоствореної нелегальної організації. У своїх донесеннях, надісланих у Петербург, вони всіляко описували небезпеку, яку вона становить для самодержавного ладу. Зокрема, в одному з таких рапортів, відправленому в 1861 р. з Канева, зазначалося: «В Росії існує особливе товариство малоросів, пройнятих духом якогось патріотизму, товариство це має скрізь своїх послідовників, і університети, Київський і Харківський, служать головними провідниками і поширювачами ідей про можливості відновлення Малоросії. Так, у Київському університеті створилося товариство малоросів під назвою «Українська Громада». Це молоді і пристрасні вільнодумці, які докладають всі зусилля для здійснення пестуваної ними думки про свободу Малоросії і прагнуть зблизитися з простим народом, навчити його грамоті і поступово навести його на думку про колишню славу Малоросії і принади свободи з тією саме метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їх впливу, діяти на шкоду монархії. З цією метою, наскільки відомо, видається малоросійський журнал «Основа», розсилаються пропаганди (!) малоросійською мовою, пишеться історія України й існує у Київському університеті щоденна народна школа і з цією ж метою виїжджають молоді люди в різні місця Малоросії та України»¹⁴.

Згаданий тут перший український літературно-мистецький і публіцистично-історичний щомісячний журнал «Основа» мав пряму причетність до діяльності громад, які слідом за київською організовувалися і в інших містах України. За редакцією колишніх учасників Кирило-Мефодіївського товариства Василя Білозерського, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша він видавався у 1861—1862 рр. у Петербурзі. Редакція журналу вітала селянську реформу 1861 р., висловлювала сподівання на проведення царизмом інших буржуазних реформ, закликала інтелігенцію розширити масштаби культурно-освітньої діяльності. На сторінках «Основи» з'являлися й художні твори Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Степана Руданського, Леоніда Глібова та інших. Однак через два роки журнал припинив своє існування внаслідок постійних цензурних утисків і брак коштів.

Мали підставу охоронці царського самодержавства й коли звертали увагу на мандрі громадівців по Україні. Під час цих поїздок встановлювалися ділові нелегальні зв'язки не лише між громадівцями з різних міст, але й з діячами загальноросійської нелегальної революційно-демократичної організації «Земля і воля». З самого початку своєї діяльності громадівці розрізняли «дві Росії», одну з яких активно підтримували, а проти другої так само рішуче виступали. У програмній заяві київських громадівців, викладеній на сторінках їх рукописного публіцистичного журналу «Самостайне слово», чітко проголошувалося: «Ми не думаємо ставити нарівні Росії казенної, офіційної з тою Росією, котра все більше набирає сили»¹⁵. З останньою

¹³ Антонович В. Моя исповедь // Основа.— 1862.— № 1.— С. 95, 96.

¹⁴ Мияковский В. «Киевская громада»: (Из истории украинского общественного движения 60-х гг.) // Летопись революции.— 1924.— № 4.— С. 135—136.

¹⁵ Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 50—60-е годы XIX века.— К., 1981.— С. 116.

демократично настроєні громадівці прагнули встановити безпосередні контакти, виступати спільно у боротьбі проти самодержавства.

Спільними для всіх громад України були національна українська ідея на демократичному ґрунті, віра у можливість досягти національного самовизначення, любов до України, повага до українського народу, гордість за надбання його духовної культури — гідний внесок до світової культурної спадщини. Практична діяльність громад полягала переважно в здійсненні культурно-освітніх заходів. Чимало учасників громад брали участь у роботі недільних шкіл, видавали підручники українською мовою, збирали і публікували кращі зразки усної народної творчості.

Однак навіть легальна культурно-освітницька діяльність громад лякала правлячі кола. «Височайше» затверджена комісія у справі громадівського руху дійшла висновку, що його мета «була під виглядом поширення грамотності вселяти в народі антиурядові ідеї». В середині 60-х років громади діяли у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших містах Наддніпрянської України, але незабаром, не витримавши постійних переслідувань з боку царських властей, вони або самоліквідувалися або були заборонені.

Проте вже в 70-х роках відбулося відродження громадівського руху на Україні, що свідчило про нове піднесення національно-визвольної боротьби. Причому тут національний рух тісно переплітався з суспільно-політичним і це зумовило відносно менше, ніж в інших регіонах Російської імперії, розмежування між демократизмом і лібералізмом. Отже, як у 60-х роках, так і в 70-х та й пізніше в громадівських організаціях більш-менш дружно працювали люди далеко не однакових суспільно-політичних переконань: від революційних демократів до поміркованих лібералів.

Яскраву характеристику такому симбіозу дав професор Київського університету Олександр Кістяківський — учасник громадівського руху 70-х років. У щоденнику, який він вів у той період, читаємо: «Одержавши поступки, ліберали відмовляться від теперішніх своїх таємних спільників. Це, як біг святий. А поки що у лібералів і радикалів ворог один — це абсолютний деспотизм. І ось спілка їх непохитна, допоки деспотизм і самодержавство не будуть повалені»¹⁶.

Один з найактивніших київських громадівців Павло Житецький — пізніше відомий учений-мовознавець — так характеризував їх світоглядні позиції: «Ми добре вже знали, що одної свободи мало — без науки, без європейської освіти. Знали ми й те, що націоналізм в його чистому вигляді наводить духовний настрій людини до консервативної доктрини. В питаннях національних ми не йшли далі тої границі, котра визначається потребою самооборони. Дуже гідкий нам був так польський, як і московський націоналізм з інстинктами державного насильства»¹⁷. Активними учасниками київської громади 70-х років були такі прогресивні діячі української культури, як композитор Микола Лисенко, драматург Михайло Старицький, письменник Іван Рудченко, вчений Михайло Драгоманов та багато інших.

Нападки царського самодержавства на мову і культуру українського народу привели до пожвавлення громадівського руху. Він став організованішим і цілеспрямованішим. На з'їздах громадівців Києва, Полтави, Одеси з числа найактивніших, найавторитетніших, найосвіченіших діячів громадівського руху (Володимира Антоновича, Вільяма Беренштама, Михайла Драгоманова, Олександра Русова, Павла Чубинського та ін.) було обрано Раду — центральний керівний орган «федеративного об'єднання громад» усієї України. Її необхідність

¹⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 263, оп. 1, спр. 26, арк. 36—37.

¹⁷ З історії київської української громади: Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах (З його посмертних паперів) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1913. — Т. 116. — С. 178, 181.

зумовлювалася тим фактом, що члени нових громадських молодіжних гуртків охоче встановлювали контакти з народницькими організаціями й нерідко вели спільну агітаційно-пропагандистську роботу серед народних мас. «Стара» Київська громада також прагнула до того, щоб її вплив поширювався й на молодогромадівців.

В 70-х роках XIX ст. київські громадівці через Південно-Західний відділ Всеросійського географічного товариства, де їх позиції були досить міцними, розгорнули плідну роботу по вивченню економіки, історії, географії, природи, етнографії, фольклору України, підготували та надрукували ряд фундаментальних видань, організували демографічні та соціально-економічні обстеження Києва і так званого Південно-Західного краю (тобто Правобережної України), провели 1874 р. у Києві III Всеросійський археологічний з'їзд, в якому взяли участь видатні вітчизняні та іноземні вчені.

Провідну роль у цій різноманітній діяльності стали відігравати найрадикальніші представники демократично настроєної прогресивної інтелігенції. У пошуках найреалістичнішого ідеалу соціальної і національної справедливості вони старанно студіювали соціалістичні вчення західноєвропейських мислителів, вивчали громадянські традиції у народному побуті та фольклорі, самі розробляли соціалістичні теорії. За свідченням одного з провідних тодішніх громадівців видатного мислителя-соціолога Сергія Подолинського (1850—1891), що одночасно брав активну участь у загальноросійському визвольному русі, майже всі так звані українофіли — учасники громадівського руху були «соціальними демократами», що пропагували серед народних мас ідею, основний зміст якої — «земля ваша, заводи та ін. — також, засіб захоплення — шляхом народної революції»¹⁸.

Завдяки поїздці М. П. Драгоманова до Галичини громадівцям вдалося встановити постійні зв'язки з тамтешніми своїми однодумцями. В результаті галицько-український революційний демократ Остап Терлецький (1850—1902) сприяв виданню за кордоном українською мовою науково-популярних праць С. Подолинського «Парова машина», «Про багатство та бідність», «Ремесла і фабрики на Україні». На їх змісті позначився вплив положень праці К. Маркса «Капітал», але вплив цей не був такий уже беззастережний, і М. П. Драгоманов, а також певною мірою його послідовник у Галичині І. Я. Франко небезпідставно вказували, що «названі брошури написані були у дусі... не стільки новітнього європейського соціалізму, скільки великоруського так званого народництва 70-х років і українофільської «хлопоманії» 60-х рр.», і вони «значно більше мали в собі російського наївного народництва і бунтарства, ніж західноєвропейського соціалізму»¹⁹.

Талановитим популяризатором і послідовником як економічного, так і філософського вчення марксизму був активний діяч громадівського руху, близький друг М. Драгоманова, його однодумець з багатьох питань Микола Зібер (1844—1888) — магістр, а згодом доцент Київського університету. Положення Марксового «Капіталу» він розтлумачував членам невеликого студентського гуртка, який збирався на квартирі Драгоманова.

На основі цього курсу лекцій ще до виходу в світ першого російського видання Марксового «Капіталу», яке з'явилося 1872 р., М. І.

¹⁸ Рудько М. П. С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст.: (З неопублікованого листування С. А. Подолинського з секретарем редакції журналу «Вперед» В. М. Смирновим) // Укр. іст. журн. — 1966. — № 7. — С. 124; Рудько М. П. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «громади»: (Лист С. А. Подолинського про «українську соціально-демократичну партію») // Там же. — 1968. — № 9. — С. 128, 129, 132.

¹⁹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом: У 8 томах. — Чернівці, 1910. — Т. 5. — С. 167; Франко І. Д-р Остап Терлецький: Спогади і матеріали // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1902. — Т. 50. — С. 36.

Зібер підготував і опублікував 1871 р. у київських «Университетских известиях» працю «Історія цінності і капіталу Д. Рікардо». Ознайомившись з її змістом, К. Маркс визнав за потрібне у післямові до другого видання (1873 р.) «Капіталу» відзначити вдалий виклад його економічної теорії Зібєром. На сторінках російської періодичної демократичної преси, а також у газеті «Вольное слово», яка виходила за кордоном і якою певний час керував Драгоманов, Зібер пропагував і положення класичної філософської праці марксизму — «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельса.

Окремі положення і загальна спрямованість антицаристських публіцистичних праць Михайла Драгоманова (1841—1895) певною мірою перегукувалися з критикою зовнішньої і внутрішньої політики царського самодержавства, що містилася в статтях основоположників марксизму, на сторінках європейської і американської преси другої половини ХІХ ст. Публіцистичні розвідки М. Драгоманова друкувалися у багатьох періодичних виданнях, що виходили як на території Російської імперії, так і за кордоном. Завдяки цьому автор зажив слави одного з володарів дум народів Європи. Однак, як і Подолінський, а трохи згодом — Зібер, Драгоманов змушений був залишити професорську кафедру загальної історії Київського університету після того, як царські власті перейшли у наступ проти громадівців.

Характерно, що останніх звинувачували не тільки у «малоросійському сепаратизмі», а й як послідовників соціалістичних ідей. У направленому 1875 р. до міністерства внутрішніх справ доносі містилося твердження про те, що «сучасне українофільство є лише покривалом, підбитим найчистішим соціалізмом». Газета «Киевлянин» відкрила кампанію публічних нападок на громадівців, за якими встановили суворий нагляд охоронці самодержавного режиму. Зрештою свої спостереження цей рупор царизму на Україні узагальнив у такому дотепному афоризмі, вкладаючи в нього всю свою безсилу злобу: «Українці в одній кишені носять писання батька Тараса (Т. Г. Шевченка. — В. С.), а в другій — писання Маркса»²⁰.

Таке ж поєднання різнорідних соціалістичних учень спостерігалося і в матеріалах «вільної української преси за кордоном», організованої у Швейцарії наприкінці 70-х — на початку 80-х років українськими політичними емігрантами Михайлом Драгомановим, Сергієм Подолінським з Російської імперії та Михайлом Павликом з Австро-Угорської імперії. Вони налагодили там видання збірників, а потім і журналу під назвою «Громада». В цих виданнях пропагували оригінальну соціалістичну теорію, основу якої становила ідея ліквідації приватної власності на засоби виробництва і утвердження колективної власності окремих виробничих асоціацій (громад). У цій ідеї поєднувалися марксизм, прудонізм і українська народна традиція соціалістичного ідеалу. Гранично чітке розуміння «громадівського соціалізму» викладено у «Друкованому листі М. Павлика до людей» 1880 р. Наведемо лише дану в ньому характеристику соціального устрою майбутнього суспільства, влаштованого на засадах «громадівського соціалізму»: «Це йде, як видите, до того, аби зрівняти всіх людей на світі так, що аби кождий на себе робив, а не й на других; аби кождий мав *чим* і *на чім* робити і мав *коли* і *з-за чого* учитися, ставати світлим. Така наука про рівність усіх людей на світі називається *соціалізм*, такі думки звуться *соціалістичні*, а чоловік, котрий їх тримається, — *соціаліст*, можна би сказати по-нашому *гуртівник* або *товаришник*, бо все тут має йти на гурт товариствам, громадам»²¹.

²⁰ З історії київської української громади: Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах (З його посмертних паперів). — С. 183.

²¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895). — Чернівці, 1910. — Т. 3. — С. 209.

Отже, розвиток української теоретико-соціалістичної думки був тісно пов'язаний з національним рухом і відбувався не ізольовано, а на магістральних шляхах розвитку світової суспільствознавчої науки. Щоправда, це був хоч і висхідний, але далеко не прямий шлях розвитку суспільно-політичної думки, з болісними блуканнями і хитаннями, шуканнями і поневіряннями, помилками й розчаруваннями, піднесеннями і зривами, успіхами і невдачами.

«Вільну українську пресу за кордоном» довелося швидко згорнути, бо її перестали фінансувати громадівці. Так званим «старим громадівцям», які перейшли на позиції лояльності до царизму, ці закордонні видання здалися надто радикальними, навіть революційними. Навпаки, ліберальна поміркованість і національна обмеженість змісту деяких публікацій робили ідейно несприйнятними ці видання для радикально настроєних членів «молодих громад».

Проте Драгоманов продовжував під власним прізвищем чи під псевдонімом активну публікаторську діяльність як за кордоном, так і на батьківщині. В творах «Про українських козаків, татар і турків», «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Історична Польща і великоруська демократія», «Лібералізм і земство в Росії» та інших він виступав проти соціального і національного поневолення народів російським царизмом і Австро-Угорською монархією, обстоював право українського народу на національне самовизначення у федеративній державі, створеній замість Російської імперії, популяризував його культурні надбання, закликав його до духовного єднання з російським, особливо наголошуючи на загальнолюдській цінності російської класичної літератури.

З повагою ставлячись до марксистського вчення, Драгоманов не сприймав у ньому теорії класової боротьби, доведеної до диктатури пролетаріату, вважав будь-який централізм несумісним з демократизмом, нещадно викривав ворожу українському народові сутність польсько-шляхетського шовінізму і поступки йому з боку навіть прогресивних діячів загальноросійського визвольного руху, першим засудив терористичну тактику революційної боротьби російських народників.

Принципова позиція Драгоманова з поточних суспільно-політичних проблем не знайшла розуміння і підтримки з боку діячів як українського національного, так і загальноросійського визвольного рухів. Та й царизм розпочав полювання на небезпечного політичного «злочинця», який не припиняв таврувати ганьбою реакційну внутрішню і зовнішню політику уряду Російської імперії. Отже, шлях на батьківщину для Драгоманова був закритий. Останні роки свого життя він провів у Болгарії, працюючи професором Софійського університету.

У 80-х — 90-х роках XIX ст. найпоміркованіші старі громадівці об'єдналися навколо ліберального журналу «Киевская старина», що з 1882 р. видавався в Києві, продовжували займатися культурно-освітньою діяльністю. Коли ж у 1900-х роках в Російській імперії почали організовуватися українські національні партії, до їх лав вступали й колишні громадівці.

На західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорської імперії, широкий за своїми соціальними, економічними, політичними цілями визвольний рух мас намагалися очолити так звані народовці і спрямувати його в русло лише вузькокультурницької роботи. Коли ж 1890 р. народовці одержали від австрійських властей Галичини мізерні поступки у галузі народної освіти і кілька чиновницьких посад в адміністративно-управлінському апараті, вони присягнули вірою і правдою служити Австро-Угорській монархії. 1899 р. народовці створили в Галичині Українську націонал-демократичну партію. Пишномовно проголошена ними «нова ера» у взаєминах з польською шляхтою і правлячими колами імперії означала

увічнення австро-угорського окупаційного режиму на західноукраїнських землях, територіальне розчленування української нації. Фактично це була зрада національних інтересів українського населення західноукраїнських земель, яке прагнуло до возз'єднання з Наддніпрянською Україною.

Це прогресивне прагнення народних мас намагалися використати в своїх інтересах так звані москвофіли — найреакційніша поміщицько-клерикальна течія суспільно-політичного руху в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті, яка орієнтувалася насамперед на російське самодержавство. Від правлячих кіл царської Росії москвофіли діставали не тільки ідеологічну підтримку, а й одержували грошові субсидії на розгортання серед західноукраїнського населення облудної пропаганди, спрямованої на доведення антинаукової тези про те, ніби українського народу взагалі не існує, а є лише єдиний «панрусський» народ від Карпат до Камчатки. Свої писання москвофіли друкували на «язычії» — суміші російської, української, старослов'янської, польської мов і галицьких діалектизмів. Заперечуючи право на утвердження української літературної мови, москвофіли не тільки солідаризувалися з царським самодержавством, але й створювали сприятливі умови для проведення правлячою бюрократією на західноукраїнських землях політики примусової асиміляції українського населення.

Глибокий знавець суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях великий революціонер-демократ Іван Франко критикував і москвофілів, і народовців. Він пояснював, що основа цих партій однакова, а різниця між ними суто формальна — чи одна має верх, чи друга — для народу від того користі ніякої. Його оцінку підтримував Михайло Коцюбинський, який писав: «Опріч язових спорів, галицька інтелігенція займалася високою політикою, та політика зводилась до того, щоб як-небудь запобігти ласки правительства, що-небудь, хоч дрібницю, випрохати у нього. Це була політика рабів».

Як у Австро-Угорській, так і в Російській імперіях угодівський, поміркований, пристосовницький буржуазний лібералізм не був рушієм суспільно-політичного прогресу, бо не ставив своєю метою боротьбу за здійснення корінних соціально-економічних та політичних перетворень. Таким рушієм в умовах утвердження і панування капіталізму на Україні виступив демократизм, на засадах якого робітники, селяни, інтелігенція формували вже на рубежі XIX і XX ст. найпередовіші політичні партії і громадські організації.

В цілому ж український національний рух навіть у період свого становлення в другій половині XIX ст. стимулював як загальний соціально-економічний, політичний, культурний і науковий прогрес усього українського суспільства, так і зростання національної і громадянської самосвідомості широких народних мас. Тодішня демократична інтелігенція України з різних нагальних проблем визвольної боротьби проти правлячих режимів Російської та Австро-Угорської імперій більшою або меншою мірою виявила себе гідною об'єктивно визначеної їй історією місії — бути провідником прогресивних сил нації.

Одержано 7.1.91.

Ета стаття написана на основани двох параграфов «Становление украинской нации» и «Украинское национальное движение» научно-популярного очерка, подготовленного коллективом научных работников Института истории Украины АН УССР.